

# FONDUL LATIN ȘI VOCABULARUL PANROMANIC

## - LIMBA ROMÂNĂ

Doina BUTIURCĂ

### *Abstract*

The Latin nature and the vocabulary of Romance languages represent a phenomenon of continuity inside discontinuity. This takes place both at semantic-lexical level and at the level of those methods that indicate the enrichment of vocabulary (derivation, word formation, change of grammatical value).

*Lexicul limbii latine.* O "stare de limbă" este „reconstituirea „ altei „ stări de limbă”, anterioare, în viziunea lui Eugenio Coșeriu<sup>1</sup> și nu un moment atins de efemeritate. Vocabularul se modifică mai ușor decât formele aparținând sistemului morfo-sintactic, fiindcă „factorii externi” ai schimbării – evoluția societății și a gândirii, schimbarea mentalităților – sunt mult mai dinamici la acest nivel. Modificările produse la nivelul fondului lexical al latinei clasice pot fi considerate modificări numai în comparație cu fondul indo-european, înțeles ca „stare anterioară „de limbă, ale latinei populare, în raport cu latina clasică, tot așa cum schimbările produse în fondul lexical panromanice sunt schimbări doar dacă le raportăm la vocabularul latinei populare.

Nucleul lexicului latin l-au constituit cuvintele provenite din indo-europeana comună ca și derivatele acestora. Radicalele indo-europene erau nume, în marea lor parte, structuri monosilabice, cu o etimologie neclară, uneori. Așa se explică faptul că de la începuturile istoriei limbii latine a existat tendința generală de a elimina substantivele defective sau de a le înlocui cu forme purtătoare de valori stilistice. Și în clasa verbelor descoperirea vorbitorului forme flexionare neregulate, supraviețuind dintr-o „stare anterioară” de limbă. Vocabularul limbii latine, cuprinzând un număr apreciabil de arhaisme morfologice este la rândul său, reconstituirea unui fond lexico-semantic anterior. Termenii de rudenie (*pater, mater, nepos*), numele părților corpului (*caput, nasus, oculus*), natura (*sol, aqua*), numele de animale (*taurus, ovis, ursus*) sunt doar câteva clase indo-europene, a căror frecvență definește vocabularul limbii latine. Puține sunt însă cuvintele moștenite, specializate în stilurile funcționale și mai puține cele purtătoare ale unor mărci stilistice („valoarea stilistică a cuvintelor indo-europene - nota Fischer – este neutră „<sup>2</sup>). Aceste constante ale limbii latine nu au rămas fără consecințe: tendințele de înnoire a lexicului au dus la arhaicizarea elementelor de substrat și la substituirea multora dintre cuvinte cu formații neologice. Împrumuturile osco-umbrice, deși reduse numeric, au supraviețuit deopotrivă în italiană și în română (*bos, lupus, scrofa*), în franceză și în unele dialecte italiene (*botulus*, în italiană, spaniolă, portugheză și *casus*, în limba română).

Unele formații latinești cu sufixe sunt de dată etruscă și denumesc obiecte ce aparțin domeniului militar, organizării statale și religioase (*urbs, populus, popa, miles, columna, taberna*,

<sup>1</sup> Eugeniu Coșeriu, **Sincronie, diacronie și istorie**, versiune în limba română de Nicolae Saramandu, Editura Enciclopedică, București, 1997, pag. 209- 249

<sup>2</sup> I. Fischer, **Vocabularul, în Istoria limbii române**, vol. I, Editura Academiei, R. S. R., București, 1965, pag. 32

*histrío*). Foarte puternică a fost influența etruscă și asupra onomasticii romane, compusă din trei membrii (praenomen, nomen, cognomen) ca și asupra antroponimelor, de tipul: *Aulu, Aule, Fabius, Petronius*. Puține dintre formațiile etrusce au supraviețuit în limbile neo-latine.

Elementul mediteraneean a lăsat urme, cu precădere în tezaurul lexical al limbii latine. Iată o listă de termeni ce nu provin din fondul indo-european și nici nu au fost identificați în împrumuturile grecești (venite prin filieră etruscă), întocmită de I. Fischer: *asinus, ficus, fungus, laurus, menta, morus, mulus, rosa, uinum, uiola*.

Examinarea nivelului semantic ilustrează proveniența mediteraneană a termenilor. Există nume de plante specifice bazinului Mediteranei (*baca, citrus, laurus* etc.), nume de animale (*asinus, hirundo, lepus*), minerale și termeni comerciali (*plumbum, urna*) care se regăsesc și astăzi în limbile romanice, atât ca radicali cât și ca derivate. Comparativ cu celelalte sfere de împrumut, termenii mediteraneeni cunosc o arie lingvistică limitată mai degrabă la bazinul Mediteranei: *camox* s-a păstrat în italiană și franceză, *balux* poate fi regăsit doar în spaniolă.

*Influența grecească* asupra lexicului limbii latine a fost cea mai profundă .

Începuturile acesteia au fost fixate în sec. al VII-lea î.e.n., perioadă în care coloniile grecești au atins maxima înflorire. Această dată oferită de arheologie este legată de vasele protocorintiene descoperite în Italia Centrală și indică începutul legăturilor comerciale cu lumea grecească. Fie și numai în trecut spus, faptul de limbă este un fapt legat de istoricitate. F. de Saussure a sesizat acest aspect; ”o stare de limbă dată este totdeauna produsul unor factori istorici”<sup>3</sup> Spunem acest lucru, fiindcă problema persistenței împrumutului direct, popular din limba greacă se grefează nu numai pe coordonatele unei istorii, în sens larg, cuprinse între sec. al VII-lea î.e.n. și sfârșitul Imperiului Roman, ci și pe acelea ale unei istorii semnificative, legate de dezvoltarea creștinismului.

Împrumutul direct s-a realizat în paralel cu neologismele pătrunse pe cale savantă, fapt obiectiv reflectat în dubletele etimologice. Majoritatea dubletelor limbii latine sunt de origine grecească. Iată câteva exemple:

*magidas, ae* (popular) - *magis, dis* (împrumut savant);

*citera* - *cithara*;

*tursus* - *thyrsus*;

Cel de-al doilea factor care a produs modificări majore la nivelul vocabularului latin a fost *materialitatea*: „înainte de a deveni modelele romanilor în domeniul literaturii, filosofiei sau al artelor plastice, grecii, alături și mai mult decât alte popoare din bazinul mediteranean, i-au inițiat pe romani în numeroase sectoare ale vieții materiale”.<sup>4</sup> Influențele s-au produs în perioade succesive, ilustrate de straturile lexico-semantice eterogene, cu repercusiuni asupra sistemului limbii, uneori.

Primul strat de împrumuturi se grefează pe sfera termenilor marinărești (*ancora, nauta, prora*) și se află într-o strânsă legătură cu dezvoltarea tehnicii navigației în Imperiul Roman. Consubstanțiale acestei sfere sunt numele de animale marine: *cetis* (cetaceu), *delphinus, ostreum* (stridie), *scromber* (scrumbie).

Cea mai amplă categorie de împrumuturi populare grecești o reprezintă sfera termenilor care definesc civilizația, în general: elemente ale vieții urbane (piese de mobilier, parfumuri, vase ornamentale și de uz comun, unelte), meserii (nu numai în

<sup>3</sup> Ferdinand de Saussure, *Curs de lingvistică generală*, traducere și cuvânt înainte de Irina Izverna Tarabac, Polirom, Iași, 1998, pag.218

<sup>4</sup> I. Fischer, op. Cit., ....pag. 43

accepțiunea generală de activități de larg interes, ci și „meseriile” legate de arte, medicină veterinară, arhitectură). La acestea se adaugă termenii care denumesc plantele și animalele cu finalitate comercială, activități sportive, muzică, viața mondenă etc. Iată câteva exemple: *oliua* (măslină), *raphanus* (hrean), *comomilla* (mușetel); *camelus* (cămilă), *limax* (melc); *amphora* (amforă), *cophinus* (coș împletit); *danista* (cămătar), *crepida* (sandală), *stola* (rochie de gală), *corallium* (mărgean), *mitra* (mitră); *aurichalcum* (alamă), *calx* (piatră de var), *alabaster* (alabastru), *smaragdus* (smaragd) *apsida* (absidă); *emplastrum* (plasture), *glaucuma* (albeață), *asthma* (astm), *hemicrania* (migrenă); *athleta* (atlet), *chorus* (cor), *murra* (mir, numele unui parfum), *mimus* (mim), *psaltria* (flautistă), *caliendrum* (perucă), *cymbalum* (instrument muzical).

Observăm din exemplele date, fie și numai la o privire superficială că lexicul limbii latine nu este numai cifrul dimensiunii materiale a vieții romane, ci și purtătorul unui patrimoniu cultural și al unei civilizații ce reprezintă fondul subiacent al civilizației și culturii moderne a Europei.

Pentru limbile romanice o deosebită importanță au avut-o împrumuturile grecești intrate pe cale orală în latină, care au supraviețuit de-a lungul timpului atât prin forța de adaptare la regulile foneticii și ale morfologiei limbii, prin latinizarea distribuției fonemelor, cât și prin puterea de derivare. Iată câteva derivate cu etimon grecesc, realizate pe teren lingvistic latinesc: *amphora* – *ampulla*, *architectus* – *architectari* – *architectio* – *architectura*; *bracchium* – *bracchialis* – *bracchiatus* – *bracchiolum*; *bilarus* – *bilaritudo* – *bilarissimus*. După dicționarul Ernoul-Meillet care lua în considerare numai cuvintele simple, derivatele și compusele acestora fiind excluse, din cele 408 cuvinte grecești păstrate în limbile romanice, majoritatea au pătruns în latină, prin filieră populară. În funcție de domeniul în care cuvântul s-a păstrat cu cea mai mare pondere, Fischer propunea următoarea statistică: 128 de nume de animale și de plante, 23 de termeni de navigație, 101 termeni din comerț și meserii, 27 termeni medicali, 4 termeni militari, 68 cuvinte ce denumesc viața mondenă și arta culinară. Din totalul cuvintelor grecești care au supraviețuit în limbile romanice prin filieră latină, 86 la sută au pătruns pe cale orală.

Pătrunderea elementelor grecești nu a rămas fără consecințe în dinamica lexicului: vechi cuvinte latinești au fost substituite de sinonimele grecești pe întreg teritoriul Imperiului Roman: gr. *petra* a înlocuit lat. *saxum* și lat. *lapis*. Sunt puține cazurile în care se produce lărgirea sensurilor sau se creează serii sinonimice care să supraviețuiască. Restrângerea sensului are loc în cazul termenilor latinești. Mai rare sunt cazurile de combinare a celor două tipuri prin succesiunea lor în timp sau prin alăturarea simultană, deoarece de regulă, unul dintre cuvinte este eliminat: gr. *cyenus* a eliminat lat. *olor*. În limbile romanice au supraviețuit acei termeni ce denumesc noțiuni legate de uzul comun: *morus*, *cerasus* (plante); *saccus*, *charta* (obiecte).

Creștinismul a constituit un prilej aparte și ultimul, de răspândire a cuvintelor grecești în limba latină, atât pe cale orală cât și pe cale cărțurărească. Religia întemeiată pe „învățătura, persoana și viața lui Iisus Cristos” (Dicționar La Robert, 1992) a apărut în sec.I e.n. pe teritoriul Palestinei, provincie a Imperiului Roman, conform mărturiilor lăsate de istoricii latini, Tacitus, Suetoniu și de un scriitor al Bitiniei, Pliniu cel Tânăr. Istoricul evreu, credincios Romei, Flavius Josephus ( 37-100 d.Ch.) a descris apariția și extinderea acestei religii. Dar pe lângă izvoarele scrise, creștinismul este cunoscut datorită discipolilor lui Iisus Christos, creștinii.

Încă de la origini<sup>5</sup>, credința într-un singur Dumnezeu s-a bucurat de un deosebit succes în rândul maselor populare, fiind prin excelență religia celor săraci, prin propovăduirea egalității între oameni, a iubirii („Cel ce nu iubește n-a cunoscut pe Dumnezeu, căci Dumnezeu este iubire”, *Epistola I a lui Ioan*, 4, 8-9). Ideea mesianică și viața veșnică, iubirea care alungă ura și frica de moarte, efectul purificator al sacramentelor (botezul și confirmarea, mirungerea, euharistia, celebrarea acestor sacramente), rugăciunea au avut un efect considerabil în rândul creștinilor, fapt ce a favorizat răspândirea rapidă a acestei religii.

După răstignirea lui Iisus pe cruce, creștinismul s-a extins pe întreg teritoriul Imperiului Roman și chiar mai încolo de hotarele acestuia. Faptul a înlesnit inserția masivă a terminologiei creștine grecești în limba latină, cu atât mai mult cu cât existau și condiții favorabile create de răspândirea culturii Greciei în Imperiul Roman. Pe cale directă, vocabularul religios a pătruns prin misionarii veniți din lumea grecească să propovăduiască noua credință. Textele evanghelice erau scrise în limba greacă, iar comunitățile de ascultători erau vorbitori de limbă latină, oameni simpli, necunoscători ai culturii grecești. Transpunând originalele în latină, propovăduitorii creștini nu reușeau să găsească echivalentul latin potrivit și astfel erau nevoiți să mențină termenul grecesc. Alteori, traducerea textului sfânt era interzisă, iar predica se ținea exclusiv în limba greacă. Termenii religioși, pătrunși pe cale directă s-au menținut în toate limbile romanice. Folosind indicele ediției P. de Labriolle (Paris, 1907) oferim spre exemplificare o serie de termeni existenți în unul din cele mai vechi texte creștine, aparținând lui Tertulian: *anathema, angelus, antichristus, apocalypsis, apostata, apostolicus, apostolus, authenticus, blasphematio, blasphemia, catechumenus, cathedra, catholicus, charisma, charsis, christianismus, christianus, daemon, diabolus, diaconus, episcopus* (cu dativul latin *episcopatus*), *ethnicus, euangelium, euangelizare* (cu derivatul euangelizator), *eucharistia, exorcismus, haeresis, haereticus, idolatria, idolum, laicus, magia, martyr, martyrium, mysterium, paracletus, paradus, patriarchus, presbyter, propheta, prophetia, pseudoapostolus, pseudopropheta, schisma, stemma, synagoga*.

Vocabularul creștin al limbii latine beneficiază și de împrumutul literar, fie prin calcul lingvistic, fie prin adaosul semantic la formele vechi latinești. Din aceeași sursă oferim spre exemplificare: *carnalis, damnare, damnatio, fides, frater* (frate creștin, coreligionar), *gratia, persecutor, praedicare, scriptura, similitudo, trinitas, uerbum* (verb divin), uirtus. Iată și câteva calcuri: *testamentum, gentiles, populus, spiritualis, accipio, concupiscentia*.

O parte însemnată de împrumuturi grecești directe au supraviețuit în limbile romanice: *angelus, apostolus, baptico, blasphemus, canonicus, clericus, diaconus, ecclesia, epiphania, episcopus, euangelium, monachus, monasterium, parochia, psalmus* etc (I. Ficher lua în considerare aproximativ 30 ). Elenismele latinești din provinciile dunărene au străbătut secolele până astăzi, în straturi succesive. Vocabularul creștin, grecesc (ebraic, prin etimon) dar cu formă latină s-a răspândit în limba română până la sfârșitul veacului al VI-lea. *Angelus* a intrat în limbă după veacul al III-lea; limba română l-a moștenit din latină, situație comparabilă cu aceea a verbului *baptizare*. Multe cuvinte formează dublete etimologice. *Ecclesia* și *ecclesia* redă aceeași formă lexicală sub aspectul etimonului grecesc, intrat în latină alături de *basilica*, mai întâi pe cale orală, apoi prin filieră cărturărească, fapt reflectat în cele două aspecte diferite. *Basilica* și *ecclesia* au circulat o vreme cu aceeași valoare semantică pe întreg teritoriul Imperiului Roman, dar treptat, termenul *basilica* a fost marginalizat. Aceasta, în pofida faptului că avea o vechime foarte mare, datând din perioada când templele

<sup>5</sup> vezi **Marile religii**, coord. Philippe Gaudin, trad. Sanda Aronescu, îngrij. Text Marin Bălan, Editura Orizonturi-Lider, București, 1995, pag.217- 259.

evreiești imitau forma arhitectonică a basilicilor laice romane, anterioară *lui Constantin cel Mare*.<sup>6</sup> Termenul *basilica* a supraviețuit în dialectele retoromane, în dalmată și în română, fapt pe care P. Aebischer îl punea în 1963 pe seama izolării timpurii a acestor regiuni față de influența directă a comunității ecleziastice de la Roma. Forma *ecclesia* s-a extins în toate celelalte limbi romanice: fr. *eglise*, it. *chiesa* etc. Așa cum s-a putut observa și în acest exemplu, terminologia religioasă românească diferă de vocabularul creștin al limbilor romanice occidentale. Iată ce scria P. Panaitescu: „...românii spun *sărbătoare*, pe când limbile romanice apusene derivă pentru această noțiune cuvinte din *faste*. Numele Crăciunului la apuseni derivă din *dies natalis*, ziua nașterii. De asemenea românii zic rugăciune (romanicii apuseni *priere*, *pregbiera*), noi zicem credință, apuseni, *foi*. În limba noastră lipsesc unele cuvinte în terminologia creștină, comune tuturor romancierilor din apus, în primul rând *religie* (în românește *lege*, poate o etimologie populară datorită apropierii între *lege* și *religie*).”<sup>7</sup> Istoricul și slavistul bucureștean motiva deosebirea dintre lexicul creștin al romanității orientale și al celei apusene prin aceea că ”biserica apuseană catolică s-a organizat definitiv într-o epocă în care se rupsesse legăturile cu romanitatea orientală de la Dunăre.”

Alături de gr. livresc *blasphemare* a circulat în popor și forma *blestemare* din care s-a dezvoltat în limba română *blestem* (a blestema). Formele cu – *t* au supraviețuit în toate limbile romanice. Unii termeni grecești s-au extins nu numai în limbile neo-latine, dar și în paleoslavă și în limbile slave moderne. Deși în greaca veche *draco* avea sensul de *șarpe*, *balaur*, cuvântul a circulat pe întreg teritoriul Imperiului Roman cu sensul creștin de *drac*, pe care l-au menținut și limbile romanice: *drac*, în limbile română, aromână și meglenoromână, *dragone* în italiană, *drago* în provensală, *trago* în catalană, *dragon* în spaniolă. Prin intermediul limbii grecești a pătruns mai apoi în paleoslavă și de aici în limbile slave moderne, așa cum au arătat Miklosich, Sextil Pușcariu, Candrea-Densusianu și Meyer-Lubke. *Pascha* a provenit din ebraică prin intermediul limbii grecești și a supraviețuit în limbile romanice: rom. *pască*, it., catal., sp., *pasqua*, franc. *paque*, provens. *pasca*, port. *pascoa*. Pluralul *paști* a evoluat în limba română din *pl.* Lat. *paschae* observa H. Mihăescu.<sup>8</sup>

După criteriul puterii de derivare împrumuturile creștine au dezvoltat și forme afixate. Pentru verbe s-a extins în latină sufixul – *isso* (târziu–*izo*), iar pentru feminine s-a dezvoltat morfemul – *issa*. Sufixul verbal – *isso* aparținea inițial denominativelor, urmând ca de la substantivele grecești să se extindă la temele verbale, motiv pentru care apar în limba latină – și de aici în limbile romanice – cuvinte în care verbul era împrumutat alături de substantivul de la care derivă: *propheta* – *prophetizo*, *canon* – *canonizo*, *dogma* – *dogmatizo*.

Tagliavini lua în considerare câțiva termeni care au avut o evoluție semantică specială. Grecescul *parabole* se găsea la Seneca și avea sensul de *similitudine*. Datorită utilizării lui de către autorii creștini, cuvântul iese din sfera uzanțelor laice, retorice, primind accepțiunea de *exemplu*, *parabolă biblică*. În *Vulgata*, prima traducere a Bibliei, *parabola* avea sensul de *cuvânt*. Prin operele scriitorilor creștini se creează un număr considerabil de calcuri lingvistice după modelul grecesc: *trinitas*, *impassibilis*, *impassibilitas*, *incarnatio*.

Activitatea lingvistică concretă a absorbit un număr considerabil de termeni grecești, unii menținându-se - așa cum s-a putut vedea - până astăzi. Nu aceeași putere de a

<sup>6</sup> Mircea Păcurariu, **Istoria Bisericii Ortodoxe Române**, Sibiu, 1972, pag. 22

<sup>7</sup> P. Panaitescu, **Introducere la istoria culturii românești**, București, 1969, pag. 103- 104

<sup>8</sup> H. Mihăescu, **Influența grecească asupra limbii române până în sec. al XV-lea**, Edit. Academiei R. S. R., București, 1966, pag. 58

supraviețuii au avut-o grecismele intrate pe cale savantă, în limba latină. A existat o lungă perioadă în care scriitorii latini au manifestat o atitudine de reticență față de influența greacă. În fragmentele lui Livius Andronicus au supraviețuit doar trei cuvinte grecești împrumutate pe cale orală (*nimpha, anculo, carchesium*), la fel și la Naevius. Atitudinea se modifică sensibil la Plautus, unde elementul grecesc de sursă populară este omniprezent. Din momentul în care Ennius propune formarea limbii literare latine după modelul grecesc, împrumuturile directe își reduc simțitor numărul. Acolo unde își fac simțită prezența sunt introduse cu explicații a căror funcționalitate este dublă: „de a familiariza pe cititorul roman cu un cuvânt grec „și „de a acredita un sens nou”.<sup>9</sup>

Meillet<sup>10</sup> pune pe seama stilului nobil reticența poezilor epici și tragici, față de împrumutul direct. Terminologia oficială, științele abstracte și dintre acestea filosofia au evitat împrumuturile directe. Cicero intenționa constituirea unui vocabular filosofic latin, Lucrețius prezentase - înaintea lui Cicero - filosofia lui Epicur într-un discurs cuprinzând termeni latini, prin excelență. În pofida acestei atitudini programatice - am numi-o - pătrunderea împrumuturilor literare grecești s-a realizat în câteva etape. În cazul traducerilor, descoperirea unor echivalențe stilistice și lexicale cu modelele existente în limba de împrumut era un proces extrem de lent și presupunea cu necesitate o cultură și o abilitate lingvistică aparte. Împrumutul grecesc se impunea ca o alternativă mult mai la îndemână. Dinamica limbii înseși impune apoi atribuirea unor sensuri noi cuvintelor învechite, iar pentru aceasta sunt utilizate grecismele. Se dezvoltă după modelele grecești structurile perifrastice, calculul lingvistic, se formează diverse limbaje. Rolul calculului lingvistic în formarea terminologiei filosofice și științifice, de pildă, a fost major, iar emulul a rămas Cicero ale cărui eforturi de a elimina grecismele au deschis drumul calculului (*qualitas proprietas, conscientia* etc). Terminologia gramaticală a limbilor romanice, constituită pe calcuri latine după modelele grecești a supraviețuit prin eforturile lui Varro. Iată câteva exemple: *accentus, consonans, uocalis, conjugatio, adiectivum*, etc. Calcul semantic este o constantă a limbii latine, datând din prima perioadă a literaturii și continuând nu fără ezitări, în epocile ulterioare.

Ca o concluzie, influența grecească literară asupra vocabularului latin s-a produs concomitent cu dezvoltarea culturii romane și s-a manifestat la nivelul tuturor disciplinelor științifice și tehnice.

*Derivate nominale.* Un studiu asupra metamorfozelor lexicului limbii latine, chiar dacă nu pretinde a fi exhaustiv este incomplet în situația în care pierde din sfera de analiză formarea cuvintelor. Aceasta cu atât mai mult cu cât îmbogățirea vocabularului prin derivare a rămas o constantă în evoluția limbii latine și a limbilor romanice.

Sufixele nominale pot fi caracterizate prin vechime, drept elemente aparținând unui sistem bine încheiat. Ceea ce le diferențiază este structura, evoluția și ascendentul tematic. Existau în latina clasică sufixe derivate din teme nominale, adjectivale sau verbale. Cele mai productive în latina târzie și în limbile romanice au fost sufixele deverbative datorită clarității pe care sistemul verbelor o oferea. Analizate după criteriul structurii, sufixele derivate ilustrează regula generală a supraviețuirii formelor cu corp fonetic mai rezistent, de tipul - *mentum*, în comparație cu cele având un corp fonetic redus, de tipul - *men*, - *ins*. Existau apoi sufixe accentuate - care s-au menținut în limbile romanice - și sufixe neaccentuate a căror calitate de sufix lexical a fost neutralizată prin acțiunea legilor fonetice. Nici metamorfozele privind sensul nu reprezintă o problemă lipsită de interes.

<sup>9</sup> I.Fischer, op. Cit...., pag.53

<sup>10</sup> Meillet, *Esquisse d une historie de la langue latine*, Paris, 1938, pag. 58- 64

Prin unele sufixe se realizează trecerea de la abstract la concret, se largesc sensurile sau se specializează (unele sufixe adjectivale devin augmentative sau diminutive).

*Derivarea substantivelor* . Derivarea progresivă cu sufixe sau prefixe, derivarea parasintetică s-au menținut de-a lungul întregii istorii a limbii latine și mai apoi în limbile romanice, ca o coordonată definitorie. Cea mai bine reprezentată clasă de sufixe lexicale a fost clasa sufixelor nominale, derivate atât de la temele verbale cât și de la cele nominale. Iată istoria câtorva sufixe cu ajutorul cărora s-au format substantive de la temele verbale: -*tus* (-*sus*) și -*tio* (-*sio*). Apar în serii sinonimice, de tipul: *actus*–*actio*, *cantus*–*cantio*. Având „sens obiectiv”, sufixul – *tio* a fost deosebit de productiv în limba latină, mai cu seamă în limbajul filosofic, spre deosebire de – *tus* care” privea acțiunea ca realizare personală „(Benveniste) și avea un „sens subiectiv”. I. Fischer remarca faptul că numai la Cicero și Caesar apar 862 de derivate cu acest sufix, din cei 1450 de termeni vechi. În limbile romanice sufixul - *tio* a cunoscut concurența cu formele latinizante, de tipul:

- *ation*, - *azione* (în limba franceză), - *aciune* (în limba română, rămas neproductiv). Meyer – Lubke<sup>11</sup> lua în considerare și alte două sufixe abstracte: -*tura* (expimă capacitatea), -*sura* (exercitarea capacității) înrudite prin sens: *scripturam*, productive ca abstracte doar în latina clasică. În latina târzie sufixul este înlocuit cu - *tio* și își pierde valoarea abstractă. Apare cu sens concret în derivate de tipul: *creatura*, *scriptura* etc. Limbile neo-latine au conservat sufixul cu ambele sensuri. Iată câteva exemple oferite de aceeași sursă :rom. *arsură*, *friptură*; it. *arsura*, *frittura*; fr. *arsure*, fr. *friture*.

Și unele neutre au derivat de la teme verbale, mai cu seamă cele în – *men*, - *mentum*. Meyer - Lubke este de părere că – *men* aparține stilului solemn, pe când- *mentum* este preponderent popular.

Alte sufixe formate de la temele verbale:-*ntia* (*apparentia*, *benevolentia*, *delinquentia* etc.). Sufixul a supraviețuit în limbile romanice, fiind mai cu seamă productiv prin formele latinizante din limba spaniolă, -*nzia*, -*ncia*: rom.*credință*, it. *speranza*, *clemenzia*, sp. *credencia*, fr. *accordance*.

Aceste formațiuni au supraviețuit în diferite proporții în limbile romanice, condiționate de acțiunea legilor fonetice sau de împrumuturile grecești. În latina târzie au fost împrumutate foarte multe cuvinte grecești cu sufixul – *ia* care a supraviețuit și în limbile romanice (sufixul grecesc a fost mult mai productiv decât cel din limba latină): rom. *târie*, *bucurie*; it.*allegria*, *cortesias*; fr. *courtoisie*, *estoutie*. Exceptând limba română, derivatele substantivale cu – *itia* sunt numeroase: rom.- *ețe* : frumusețe, it.-*ezza*, -*izia*: amarezza, *belleza*; fr- *esse*, - *ice* :*jeunesse*, *noblesse*, *avarice*. În *Word Formation*, Cooper a reținut faptul că în sud-vestul Imperiului Roman derivatele în – *ities* sunt limitate.

Sufixul – *tas* a cunoscut concurența lui – *tudo*, acesta din urmă fiind folosit cu precădere în latina arhaică și târzie. Mai conservatoare, latina clasică a preferat derivatele în – *tas*. Cu toate că în latină erau deosebit de productive, cele două sufixe nu au supraviețuit în limbile romanice.

A existat de-a lungul întregii istorii a limbii latine - dar mai cu seamă în latina imperială și cea târzie – tendința de a conferi derivatelor abstracte o valoare concretă. Așa de pildă în biserici, prin abstractele calității erau desemnate în unele situații personaje, ca proiecții ale concretului. Iată câteva exemple oferite de Fischer, în tradiția Ernoul: *dignitas*, *excellencia*, *magnificentia*, *magnitudo*, *maiestas*, *sanctitas*, *sanctitudo*.

<sup>11</sup> Meyer- Lubke, **Grammaire des langues romanes**, Traduction française par Eugene Rablet, A. Doutrepoint et G. Doutrepoint, I – IV, Paris- Leipzig, 1890- 1906, pag. 554-555

Dintre *sufixele de agent*, – *tor* a rămas deosebit de prolific în limbile romanice și prin faptul că este purtătorul unor valori semantice multiple. Dacă în latina clasică afixul „indică condiția permanentă a persoanei” ( Fischer), în latina populară și mai cu seamă în perioada târzie exprimă și „acțiuni singulare sau temporare”. În franceză, italiană și spaniolă are valoare instrumentală derivatul de genul masculin, iar în limba română dobândesc acest sens numai substantivele de genul feminin: *semănătoare*, numărătoare. Adăugate la temele verbale, sufixele de agent formează în limba română contemporană, nume și adjective motivate indicând atât pe cel care săvârșește acțiunea cât și instrumentul cu care aceasta se realizează. Numeroase sunt în limba română contemporană derivatele *cu – tor* împrumutate din limbile romanice (*franceză și italiană*). Celelalte sufixe de agent au cunoscut evoluții dintre cele mai curioase: – *ulus* realizează un număr redus de derivate în limba latină; sufixul – *o* s-a conservat cu sens peiorativ, augmentativ: it. *buffone*, *capone*, fr. *brouillon*.

Unul dintre cele mai productive sufixe de agent în limbile romanice este *-arius* (m.), *-aria* (f.) care s-a impus printr-o variată gamă de nuanțe semantice. În limba română, ca și în italiană sau franceză se folosește în descendența tradiției latine, pentru a desemna diferite categorii de meserii: rom. *aurar*, *plugar*; it. *agoraio*, *ferraio*; fr. *menuisier*. Sufixul există și în limbile slavă și bulgară (-sl. ar, blg. -ar), fapt ce a determinat într-o măsură și mai mare productivitatea lui în limba română: blg. *zidar* > *zidar*. Poate indica și spațiul predilect unde se găsește ceva: it. *petraia*; fr. *bonbonniere*.

Din categoria *sufixelor instrumentale* face parte și *-culum* dacă este adăugat la teme verbale nu nominale: *spiraculum*. Mutațiile semantice sunt un fenomen preponderent și în acest caz: numele de instrument devine nume de acțiune (*curriculum*) sau primește valoare locală. În *Lingvistica*<sup>12</sup> sa, Varro oferea următorul exemplu: ” *ubi cubabant cubiculum, ubi cenabant cenaculum uocitaban?*”. Franceza și spaniola au conservat acest sufix cu înțeles instrumental.

Clasa *sufixelor colective* este bine reprezentată, mai cu seamă datorită modificărilor semantice produse de-a lungul secolelor. Sufixul *-men (-mentum)* abstract la origine a primit sens pronunțat colectiv în limbile romanice. Și – *tum*, – *etum* care forma colectivele nume de plante în latină (*olinetum*) a supraviețuit sub forma *-etum* și – *eta*: rom. *puiet*, *făget*; it. *arboretto*; fr. *ormaie*. În limba română are și valoare augmentativă (*bănet*) întărită în unele situații prin construcții analitice de tipul: *au văzut la bănet!*

Limba română contemporană cunoaște peste 360 de sufixe, după o statistică realizată de Iorgu Iordan și Vladimir Robu.<sup>13</sup> La clasa lexico-gramaticală a sufixelor moștenite din limba latină se adaugă o variată gamă de forme provenite din limbile care au concurat la îmbogățirea lexicului românesc (slavă, franceză, greacă, turcă): – *giu* > tc.- *agiu*: lustragiu, geamgiu, boiagiu; – *ier* > fr. – *ier*: bonier, camioner; – *an* > sl. – *an*: lungan, grăsan.

*Derivarea adjectivelor* este la fel de bogată ca și cea nominală. Adjectivele se pot forma fie din substantive sau adjective, fie din verbe sau adverbe, cu sufixe. Criteriul uzajului și al puterii de supraviețuire în limbile romanice este unul dintre criteriile funcționale de clasificare a acestor morfeme, dacă avem în vedere faptul că sufixele adjectivale nu se pot clasifica după sens.

Există sufixe adjectivale care au rămas productive de a lungul întregii istorii a limbii latine: sufixele participiale de tipul – *atus* exprimă posesia: *animatus*, *laudatus*, *barbatus*. Au

<sup>12</sup> apud R. H. Robins, *Scurtă istorie a lingvisticii*, trad. Din limba engleză de Dana Ligia Ilin și Mihaela Leat, Polirom, Iași, 2003, pag.77-97

<sup>13</sup> Iorgu Iordan, Vladimir Robu, *Limba română contemporană*, Edit. Didactică și Pedagogică, Buc.,1978, pag.294

evoluat în limbile romanice la formele - *at*, - *ato*: rom. *îngrijorat*, *cornurat*; it. *barbato*, *erbato*; sp. *bandato*, *dentato*.

Nu în toate limbile sufixele adjectivale au aceeași frecvență și productivitate: - *anus* a rămas prolific în limbile italiană, franceză și portugheză (it. *mantovano*, fr. *italien*, sp. *castellano*), pe când în limba română și-a pierdut valoarea de afix: formele *christianus* sau *romanus* au devenit substantive și sunt considerate cuvinte de bază.

Latina târzie și apoi limbile romanice au dezvoltat considerabil numărul derivatelor cu sens instrumental formate cu - *arius*.

Procedeul adăugării unui sufix adjectival la un alt derivat cu sufix este frecvent atât în perioada imperială cât mai ales în latina populară: la - *arius* se adaugă - *icius* > *aricius* (*singularicius*); la derivatele în - *tor* se adaugă - *ius* > *torius* (*legatorius*). Se creează în felul acesta sufixe compuse care aparținând prin excelență *la sermo vulgaris* sunt evitate de scriitorii clasici. Limbile romanice dezvoltă în mod deosebit derivatele cu acest tip de sufix. Dacă vorbim, la nivelul clasei numelui, despre simplificarea formelor flexionare, în ceea ce privește sistemul derivatelor există în latina târzie o tendință vizibilă de a înlocui adjectivale inițiale, simple cu forme mult mai complexe (pentru *cops* - *copiosus*).

Și sufixul - *osus* (latinesc la origine, venit apoi din limba greacă) s-a bucurat de o mare productivitate în limbile romanice, mai cu seamă în română, italiană și franceză: rom. *tăios*, *bucuros*; it. *fredoloso*; fr. *heureux*.

Derivatele adjectivale în - *bilis* au cunoscut o mare extindere în latina târzie și mai apoi în limbile moderne, cu excepția limbii române: fr. *adorable*, *admirable*; it. *credevole*.

Chiar dacă norma literară la care se adăuga atitudinea de reticență a scriitorilor evita sufixele dezvoltate în *sermo vulgaris*, când este vorba de regimul limbajelor specializate apar și excepțiile necesare. Sufixul - *iuus* este un vechi sufix popular. Necesitatea de a crea o nouă terminologie în domeniul filosofiei romane impune folosirea acestui sufix pe lângă temele verbale. Se extinde într-o măsură apreciabilă în limbile romanice, mai cu seamă în limba română: *argintiu*, *albăstriu* (cu varianta - *iv* în limba română contemporană: *consultativ*, *demonstrativ*).

Nu toate sufixele adjectivale au cunoscut aceeași curbă de ascensiune și extindere în limbile romanice. Se întâmplă ca unele dintre acestea, mai cu seamă cele neaccentuate, să dispară relativ devreme, în urma modificărilor fonetice: - *idus* deși utilizat în toate perioadele limbii latine nu a supraviețuit în nici o limbă romanică, deoarece aflat în concurență cu - *or* pierde teren în fața acestuia.

Alte sufixe au circulat doar în anumite perioade, cu precădere în latina arhaică. Afixul -*ax* atașat la teme verbale și nominale deopotrivă, s-a menținut doar în unele limbi neolatine. O regulă general acceptată este aceea că formațiile de sufixe care s-au dezvoltat în latina târzie au supraviețuit și în limbile romanice. Sufixul -*aticus* avea două înțelesuri, exprimând apartenența (*silvaticus*) dar și o valoare peiorativă (*hepaticus*, *sciaticus*).

Și -*ulentus* (*opulentus*) vechi sufix derivat de la teme nominale și verbale este frecvent folosit în latina târzie și dezvoltat în limbile romanice.

Iată sufixele adjectivale ale limbii române, forme etimologice latine sau împrumutate:

- *esc* > - *iscus* (cu etimon trac): omenesc, pământesc, muntenesc;
- *ar* > lat. - *arius* (derivă și nume de agent, nu numai adjective): furnicar, păcurar, prepelicar, făurar;
- *os* > lat. -*osus*: studios, abicios, plângăcios, copilăros;

- *atic* > lat-*aticus*: singuratic, tomnatic, ușuratic;
- *ăreț* > lat.-*aricius*: glumeț, vorbăreț, băgăreț (cu valoare peiorativă);
- *e l* > lat. *ellus*: ușurel, bunicele, ștrengărel (cu sens de alint);
- *uț* > lat. *-uceus*: bunuț, slăbuț, molcuț, sărăcuț, prostuț, acruț;
- *iu* > lat.*ivus*: *auriu, măsliniu, verzeiu, trandafiriu, albăstriu*;
- *bil* > lat. *bilis*, fr-ble : probabil, notabil, măsurabil, rezolvabil;

Nu toate sufixele adjectivale ale limbii române își revendică originea în formațiunile latinești. Unele s-au dezvoltat din limba slavă și nu se regăsesc în celelalte limbi romanice:

- *ean* > sl. *eodan*: pădurean, apusean, codrean, orășean, clujean;
- *eț* : glumeț, îndrăzneț, pădureț;
- *nic*: puternic, cucernic, amarnic, slugarnic;
- *aș*: pătimaș, nevoiaș, înaintaș, buclucaș, țintaș;

Și influența limbilor neo-latine s-a manifestat din plin la acest nivel, mai cu seamă în ceea ce privește derivatele neologice. Avem în vedere: formațiile cu sufixul fr. *-al* > lat *-alis* sau calcurile după modelul francez (arhitectural, patronal, trimestrial, tangențial, sezonal); derivatele cu sufixul *-ian* > fr. *-ien*: camilpetrescian, arghezian, barbian etc.

*Diminutivele*. Istoria diminutivelor se suprapune istoriei limbii latine înseși. Etapa arhaică în care aceste categorii de sufixe (provenite din latina vorbită) nu pun probleme speciale datorită faptului că sunt prea puțin productive, este secundată de perioada clasică, în care deși aveau o anumită amploare, diminutivele sunt folosite cu multă prudență. Catul utilizează ponderat în poezie și Cicero - în stilul epistolar - diminutivele formate pe cale cărturărească (cele terminate în *-io* și *-tio*), nu pe cele provenite din sermo vulgaris. Doar această clasă a fost admisă în stilul înalt al conversației elevate: *captiuncula, lectiuncula* etc. Perioada latinei târzii a cunoscut o adevărată explozie de formațiuni diminutive. Goelzer Saint Jerome în ale sale *Etude lexicographique*<sup>14</sup>...realiza următoarea statistică: 300 de substantive diminutive la Apuleius, 50 de formații noi de sufixe, pe lângă cele existente deja prin tradiție la Hieronimus etc. Prin intermediul formațiunilor personale de acest tip se impun forme novatoare, străine de normă din care se dezvoltă diminutivele existente în limbile romanice (clasicul *-ulus* neaccentuat este înlocuit cu *-ellus* de la care se vor dezvolta formele neo-latine).

Gramaticile limbii latine tratează de regulă, separat sufixele diminutive, având în vedere faptul că această categorie a ridicat probleme speciale legate de sens, gen și varietate .

Originea sufixelor diminutive se află în indo-europeană, fapt reflectat de prezența lor într-un număr mare de limbi aparținând acestei ramuri lingvistice (sârbocroată, gotică, greacă). Din indo-europeană latina a moștenit sufixele diminutive *-l* și *-k* care au resimțit concurența formelor apărute prin mijloace interne în fondul lingvistic latin: *-aster, -innus, -itta*.

<sup>14</sup> Goelzer, Saint Jerome, H. Goelzer, *Etude lexicographique et grammaticale de la latinite de Saint Jerome*, These, Paris, 1884

Temele substantivale au atras acest tip de sufixe într-o măsură mult mai mare decât cele adjectivale, adverbiale sau verbale. Sufixele indo-europene apăreau necontaminate de formațiile latinești sau combinate cu acestea. Apar simple în - *ulus*, - *ula*, - *ulum* (la temele în - o și - a) și combinate în - *culus*, - *cula*, - *culum* (la declinările a IIIa, a IV a și a V a).

Diminutivele au reprezentat o sursă lexicală prețioasă pentru unii scriitori (autorii clasici - au evitat), în pofida nuanței ușor arhaizante a formelor. Plaut este un exemplu: *aureolus*, *sicilicula*, *argenteola*, *pupilla*, *muliercula*, *paruola*, *puella*. Nici Catul sau Apuleius nu fac excepție: *labella*, *molliculi uersiculi* la Catul, iar la Apuleius, *casula paruula* etc. Perioada târzie a reprezentat o epocă de mare expansiune a formelor diminutive, folosite uneori până la abuz.

Sufixele -*ellus*, -*illus*, -*ollus* apar prin asimilare, la temele în lichidă și nazală: *cerebellum*, *castellum*.

Există și forme redundante ale diminutivelor: *lamellula*, *medullula*, *tenellulus*, datorită faptului că derivatele cu un singur sufix nu mai sunt simțite ca diminutive. Fischer remarcă faptul că în *sermo vulgaris* se formează diminutive și de la comparativul adjectivelor, cu sufixul - *culo*: *matercula*, *muliercula*, *uxorcula*, *melculum*, *corpusculum*, *opusculum* etc. Sensurile primare ale unor sufixe cunosc în limbile romanice modificări radicale, largiri de sens. Este un fenomen unanim cunoscut trecerea diminutivelor latinești în clasa augmentativelor sau a peiorativelor în limba italiană: *ferraccio figuraccia*.

Nici limba română nu face excepție, în sensul că, deși a continuat în linii mari tradiția latină în privința etimonului, s-a detașat de aceasta în ceea ce privește evoluția semantică a sufixelor, funcțiile acestora. Dacă în latină sufixele diminutive indicau *ab origine* asemănarea, apartenența, diminutivele limbii române nu au cunoscut inițial acest sens.

Nuanțele atât de variate ale afectivității caracterizează cu precădere limbajul oral, ca și în indo-europeană sau latină, iar apoi pătrund cu valori stilistice, în aria beletristicii. Există sufixe diminutive, care intrând în alcătuirea unor adjective sau adverbe exprimă o atitudine de apreciere afectivă, în descendența tradiției latine: - *el*, - *ea* > lat. - *ellus*, - *ella*: curățel, frumușel. Aceeași atitudine este reflectată și în planul semantic al unor substantive derivate cu sufixe condescendente limbii latine: *căsuță*, *bănuț*, *căluț trebușoară*, *oscior*, *pălărioară* : - *uță* > lat. *uceus*, - *ucea*;

- *ior*, - *ioară* > lat. - *eolus*, - *eola*, - *iolus*, - *iola*.

Există cazuri, mai cu seamă când este vorba de termenii ce denumesc unități temporale, în care sufixul întărește conținutul semantic al rădăcinii, dezvoltând în contradicție cu propriul său sens ideea de durată, de temporalitate: Sunt ceva *zilișoare*, de-atunci! Nici sensul ironic nu lipsește: „buzișoare” (la I. Creangă).

Alte sufixe diminutive : - *ui*, - *uie* > lat. - *uleus*, - *ulea*: cetățuie, cărăruie; - *ică* > lat. *icea*: cărticică, bunicică, frumușică.

Derivatele cu -*aș* sunt de origine non-latină și exprimă atitudini afective variate, marcate uneori conotativ: scriitorăș, articolaș

(deprecierea), pepenaș, băiețaș (afecțiunea).

Limba română a împrumutat sufixe diminutive și din limba slavă, în structuri de tipul: - *iță*: fetiță, lămâiță etc.

Nu toate sufixele diminutive ale latinei târzii au supraviețuit în limbile romanice. Unele s-au devalorizat, altele redau cuvinte primare cu toate că în limba latină au fost diminutive (miel). Există sufixe care datorită uzurii fonetice și semantice au fost înlocuite cu alte variante, în trecerea de la limba latină la limbile romanice. Cel mai productiv sufix latin a rămas - așa cum am arătat - *ellus*. *Evoluția* diminutivelor ilustrează un fapt general în istoria oricărei limbi, special în limba latină, că un fenomen relativ câștigă teren mai întâi în limba vie și devine o constantă în varianta literară, normată.

*Derivarea cu prefixe*. Modelul derivării latine cu prefixe l-a constituit tot limba indo-europeană, unde – așa cum s-a mai spus - provenind dintr-un cuvânt autonom, prefixul își păstrează un anumit grad de independență. Meillet<sup>15</sup> identifică acest fenomen atât în textele vedice cât și în poemele homerice. Datorită acestei semiindependențe lexicosemantice inițiale a prefixelor, unii cercetători au integrat procedeu la compunere.

Au fost moștenite din indo-europeană și au corespondente și în alte limbi vechi: *ab*, *amb*, *de*, *ex*, *in*, iar *re* și *trans* își revendică originea în limbile din ținuturile Mediteranei. Derivarea nominală a avut în cea mai mare măsură de câștigat prin acest procedeu care a contribuit atât la formarea substantivelor cât și la aceea a adjectivelor. Se cuvine o precizare: sufixele pot determina modificarea clasei gramaticale, însă prefixele au numai valoare lexicosemantică în măsura în care derivatele mențin aceeași clasă morfologică cu baza.

Nici istoria derivării cu prefixe nu poate fi detașată de evoluția limbii latine, în condițiile în care modificările se produc dependent de o epocă dată sau de alta. Așa de pildă, prefixele care au circulat în epoca arhaică sunt specifice acestei perioade mai cu seamă prin etimonul indo-european: *amb-* intra în structuri care au ieșit din uz, dar și în derivate ce au devenit ulterior productive; *in-* apăsarea întărită (*indu-*) în forma sa veche; *pro* și *ab* circulau alături de *con-*, *ex*, *ad-*, *de-*, *dis-*, *sub-* etc.

Derivatele aparținând epocii clasice sunt compuse din prepoziție + substantiv. Nici o inovație nu se remarcă în sistemul prefixelor. În perioada postclasică și latina târzie se produce o expansiune a derivatelor nominale cu prefix. Apar formații noi: *ante-*, *de-*, *dis-*, *inter-*, *prae-*, *super-*, *con-*. Numărul substantivelor derivate cu prefix a rămas infim de-a lungul întregii istorii a limbii latine, cu excepția formațiilor care cuprindeau prefixul *con-*.

Clasa derivatelor adjectivale a cunoscut, în schimb o dezvoltare aparte. Epoca imperială și latina târzie au dezvoltat formațiile cu prefixe- prepoziții bisilabice, de tipul, *inter-*, *intra-*, *extra-*, *contra-*, *circum-*, *subter-*, *super-*, *supra-*, *con-* (mai ales autorii creștini folosesc prefixul *con-*). Aflat în concordanță cu adjectivul, prefixul avea rolul de a nega, susține sau atenua calitatea, însușirea.

Prefixele de negație cele mai productive sunt: *dis-*, *de-*, *ex*, *in-* privativ. Pentru a exprima gradul superlativ absolut, latina folosea prefixele: *ex-*, *extra* (mai rar) și *per-*, *prae-*, forme de origine populară (permanent). Latina populară a înlocuit aceste prefixe cu *super-*.

Prefixul *sub-* a avut rolul de a atenua sensul adjectivului, în toate perioadele de evoluție a limbii latine. Iată și valorile lexicosemantice ale unora dintre prefixele limbii latine (provenite din prepoziții), conservate în linii mari, în limbile romanice <sup>16</sup>:

*abs* - exprimă ideea de îndepărtare de ceva: abducere (a duce de la);

<sup>15</sup> A. Meillet, *Introduction a l'etude comparative des langues indo-europeennes*, Paris, 1934, pag. 159

<sup>16</sup> apud I. I. Bujor, Fr. Chiriac, *op. Cit.*..., pag. 349- 350

*ad* - indică mișcarea într-o anumită direcție: adducere (a conduce la);

*ante* - are sensul de înainte: anticipare (a lua înainte, a întrece);

*circum* - înseamnă împrejur: circumducere (a conduce împrejur);

*cum* - exprimă ideea de colaborare, de însoțire: comparare (a pune alături, a compara);

Limbile romanice au continuat să folosească derivatele nominale, chiar dacă numărul acestora era destul de restrâns: *con-* it. confratello, fr. confrere; *ante-* etc.

Prefixele moștenite în limba română sunt puține : *a-*, *des-*, *in-* *pre-*, *s-*, *stră*. Alături de acestea au pătruns odată cu împrumuturile neologice, prefixe savante, de origine latină, franceză sau greacă. Iată câteva: *trans-* (latinesc), *anti-*, *ante-* (latinești , intrate prin filieră savantă, din limbile romanice); *sub-* (în derivate de origine franceză, cu radical românesc), *contra* (latinesc), *re-*, *ră-* (provenit din franceză), *inter-*, *între-* , dublete etimologice (venit prin filieră franceză), *con-*, *co-*, *com-*( provenit din limbile romanice) 304

Există în limba română prefixe – marcă a intensității maxime a unui adjectiv, care continuă într-un alt registru semantic, novator procedeul arhaic latin, de a exprima gradul superlativ printr-un prefix. Iată câteva dintre acestea, inventariate de Iorgu Iordan și V. Robu: *arbi-* (grecesc), *extra-* (venit din limba franceză), *hiper* (de origine greacă), *super-* (latinesc), *supra-* (latinesc), *ultra* (latinesc prin etimon, venit prin filieră romanică).

*Compunerea.* Indo-europeana comună a dezvoltat procedeul compunerii lexicale într-un sistem unitar pe care limbile aparținând ramurii indo-europene l-au moștenit în proporții inegale, după observațiile lui Meillet. Comparând limbile germanice, sanscrita, slava, greaca și celtica cu limba latină, lingvistul remarcă sărăcia procedurii în latină, ca și în oscă și umbriană, fapt ce îl duce la concluzia că pe teritoriul italic în general, compunerea s-a dezvoltat într-o mai mică măsură. Relativa abundență a compunerilor latine a fost evidențiată de Fischer: „Compunerea latină s-a dezvoltat pe două linii distincte de la început până la sfârșit: compunerea vie, bine reprezentată mai ales de formații cu caracter oarecum tehnic, și compunerea poetică, artificială, mai ales de imitație greacă. Cele două linii au folosit în mare, aceleași procedee”. Compunerea latină este în general, nominală și a cunoscut o dezvoltare aparte până aproximativ în sec. I î.e.n., după care compusele sunt considerate cuvinte de bază de la care se vor forma derivate.

Încă din perioada arhaică , latina folosea compusele, domeniile predilecte fiind cel juridic, religios precum și limbajul meseriilor. În toate stilurile funcționale existau însă compuse, mai ales că se regăseau în adverbe, cuvinte de legătură, elemente necesare comunicării: *deinde*, *adhuc*, *quoniam*, *tanquam* etc. Existau termeni nominali compuși (substantive, adjective, numerale) și termeni verbali.

Trei sunt tipurile de compuse: *compuse iterative* , în structura cărora intră două cuvinte care se repetă (*quisquis*, *iamiam*), slab reprezentate, *compuse copulative*, clasă lexicală prea puțin productivă și *compuse determinative*, care au cunoscut o mare expansiune sub influența grecească.

Compusele cu temă verbală au cunoscut o expansiune considerabilă: *pontifex*, *tibicen*, *frugifer*. Există compuse în *-cola*: (siluicola, caelicola), în *-genus*, *-gena* (terrigenus, caprigena) - după modelele grecești. Și adjectivele în structura cărora intră *-ficus* (laetificus, luctificus), *-bilis* (horrificabilis, monstrificabilis) au circulat în operele poetilor latini.

Latina târzie a dezvoltat în ceea ce privește *clasele morfologice*, sistemul *adverbelor*, al prepozițiilor și al conjuncțiilor compuse, care au supraviețuit în toate limbile romanice . Cele mai multe adverbe existente în limba română, moștenite din latină sunt forme compuse cu prepoziții, pronume sau alte adverbe, particule deictice. Iată câteva exemple de adverbe rezultate prin compunere cu prepoziții: *afară* (lat. ad+foras), *aici* (lat.ad+hic+ce), *atunci* (lat. ad+tunc+ce), *doar* (lat.de+hora), *departe* (lat. de+parte), *înainte* (lat. in+ab+ante), *încoace* (lat. in+eccum+hoc+ce). Nici adverbele rezultate prin compunere cu particule deictice sau cu pronume (adverbele postverbale) nu lipsesc (cele mai productive particule deictice sunt *ecce-* și *eccum-*): *încoace* (lat. in+eccum+hoc+ce), *acum* (lat. eccum+modo), *atât* (lat. eccum+tantum), *iară* (lat. ea+hora ), *azi* (lat. hac+die), *cum* (lat. quo+modo). Dintre adverbele compuse cu verbe enumerăm: *cândva*, *cumva*, *undeva*. Acestea au în structura lor particula – va > lat. volet > voare > vore > va.

În comparație cu latina clasică, latina târzie – așa cum se poate descoperi în textele aparținând acestei perioade – a dezvoltat sistemul *prepozițiilor compuse*, pe lângă numărul mare de locuțiuni prepoziționale : *de intra*, *de inter*, *de intro*, *de subtus*, *de post*.

În ceea ce privește *conjuncțiile*, limba latină a folosit și formele compuse din două sau mai multe elemente, apărute în urma tocirii sensului și a polisemiei conjuncțiilor primare, simple: *antequam*, *postquam*, *dummodo*, *etiamsi*, *quandocumque*, *quomodocumque*, *quomodolibet*. Procedul ia amploare în latina târzie. Fischer înregistra un număr de 80 conjuncții compuse. În ciuda numărului lor mare, puține dintre acestea au supraviețuit în limbile romanice, iar cele care sunt folosite fac parte tot din grupul conjuncțiilor ce au circulat frecvent în limba latină chiar din perioada arhaică.

Fondul latin și vocabularul panromanice reprezintă un fenomen de continuitate în discontinuitate, fie că avem în vedere nivelul semantico-lexical, fie acela al procedelor de îmbogățire.

## BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

1. Bartoli, M., *Introduzione alla neolinguistica*, Genova, 1925
2. Bădeliță, Corina – Gabriela, Dragoș Cojocaru, *Limba italiană*, Polirom, 2004
3. Byck, Jacques, *Studii și articole*, București, 1967.
4. Bujor, I. I., Fr. Chiriac, *Gramatica limbii latine*, ediția a II a, Editura Științifică, București, 1971
5. Capidan, *Aromânii. Dialectul aromân*, București, 1932
6. Cazacu, B. și Alexandru Rosetti, *Istoria limbii române literare*, vol. I, Ed. Minerva, București, 1971
7. Caragea Dan, Mioara Caragea, Adriana Ciama, *Limba portugheză*, Polirom, Iași, 2002
8. Ciobanu, F. și Finuța Hasan în *Formarea cuvintelor în limba română* (Vol. I., *Compunerea* Editura Academiei, 1970, p. 241-260)
9. Coșeriu, E., *Introducere în lingvistică*, trad. De Elena Ardeleanu și Eugenia Borcilă, Editura Echinox, Cluj, 1995
10. Coșeriu, Eugeniu, *Sincronie, diacronie și istorie*, versiune în limba română de Nicolae Saramandu, Editura Enciclopedică, București, 1997